

## הרצאתו של פרופסור שלום רוזנברג – מעשה בבת מלך

### אמנות והגות יהודית - עיונים ראשוניים

#### א

פעמים הרבה מתמקד הדיון על האמנות בהלכה ובהגות היהודית בדיון הנסוב על איסורי פסל ותמונה. גישה זו אמנם איננה מופרכת, אך אין היא אלא פישוט מוגזם של המציאות. אף אם נניח כי אפיקים מסוימים של ביטוי האמנות ננעלו על ידי איסורים אלה, ברור שאין זה נכון כאמירה כללית. בצד גישה זו מצויה עמדה שנייה, התולה בגלות ובניכור הקשור בה את תולדות יחסה של היהדות אל האמנות. בשורות הבאות מבקש אני להעלות קצת הרהורים מנקודת מבט שלישית, על מקומה של האמנות בבנייתו או בגיבושו של האידאל האנושי של היהדות.

לחיפוש אחר תשובה לשאלה מעין זו מצטרפים מרכיבים הלכתיים ברורים. כלום אין בעיסוקים מעין אלה משום ביטול תורה? למרות חשיבותה המכרעת של בעיה זו, נתעלם ממנה במסגרת בירור זה, ונתמקד להלן באי-אלה ממרכיבי ההגותיים של השאלה. נקודת המוצא שלנו נעוצה בחיפוש אחר שורשיה האנתרופולוגיים של האמנות. ברם, כדי שנוכל למצוא מענה לשאלה זו ממקורותיה הקלסיים של היהדות, יהיה עלינו לתרגמה ללשונם של מקורות אלה, ולהיכנס להשקפת העולם המושגי של השיטות שעל פיהן נוסחו התשובות.

#### ב

את התשובה הראשונה נחפש בהגותו של הרמב"ם. בהסבירו את תורת הנבואה, מציע הרמב"ם את יסודות תורת הנפש, שעקרונית הם משותפים לו ולאסכולה האריסטוטלית כולה. בתורה זו מבחינים בשני אספקטים יסודיים של הנפש - השכל והדמיון. לעומת השכל, צלם אלוהים אשר באדם, מהווה לדעת הרמב"ם הדמיון פונקציה נמוכה. הוא הכרחי לפעולות שונות, ואף בתהליך הלמידה יש מקום מכריע לדמיון, המפשיט מרכיבים שונים מרשמי החושים, ויוצר את הדימויים העתידים להוליד את המושגים המופשטים. הדמיון אכן נתפס כמשרת את השכל וכצינור להוויות שכליות, שבצורה אחרת לא היו יכולות למצוא את ביטויין. אולם מה מעמדו של הדמיון האוטונומי, אשר יש לראות בו את מקורה של האמנות? את עמדתו של הרמב"ם על פעלי הדמיון ניתן

\* התפרסם בתוך: ד' קאסוטו (עורך), **היהדות והאמנות**, רמת גן תשמ"ט, עמ' 157-163.

לסכם באמצעות שורות אחדות, שבהן הוא מתייחס אליהם כאל ציורים בלתי נכונים ודעות מוטעות: "כל זה הימשך אחר הדמיון, אשר הוא גם כן יצר הרע באמת, כי כל חיסרון בְּדָבָר או במידות הוא פעל הדמיון או נמשך אחר פעלו".<sup>1</sup> הדמיון הוא אפוא היצר הרע, ולעומתו השכל הוא שמביא לאדם את האמת ואת הטוב: "והוא אמרו 'באורך נראה אור' (תהילים ל"ו, י), הוא העניין בעצמו, כי בשפע השכל אשר ישפע ממך נשכיל ונתיישר ונשיג השכל. והבינהו".<sup>2</sup> לדעתי, מסכמים דברים אלה נאמנה את דעותיו של הרמב"ם. פעליו של השכל חיוביים עד כדי כך, שהם מחייבים הרחבת הגדרתו של תלמוד תורה: "והעניינים הנקראים פרדס, בכלל הגמרא הן" (הלכות תלמוד תורה פ"א הי"ב). ב'גמרא' זו אכן כלולים המדע והפילוסופיה, עד כדי כך שבמדרכה הגבוהה ביותר יכול האדם, עם הזהירות שלא תישכח התורה שבכתב, לפנות ימיו "לגמרא בלבד, לפי רוחב שיש בלבו וישוב דעתו" (שם). לפנינו דמות האדם, המגשים את האידיאל ההגותי בהיותו גם "בעל אומנות והיה עוסק במלאכתו" (שם), כלומר, בזמן שהוא חי באופן אקטיבי בחברה האנושית. באידיאל זה, חושש אני, אין מקום לאמנות במשמעה הרחב. אין ספק בעיניי שאם ניישם את העקרונות המודגשים בקטעים הקודמים, נצטרך לראות בה לא רק קטגוריה שיש בה ביטול תורה אלא אף תופעה שלילית, הנובעת מן הדמיון, שהוא היצר הרע, המקור לכל חיסרון בדעת ובמידות. האמנות, לפי זה, יש בה מן הסכנה, בהיותה מעין מרד מתמיד של הכוחות 'האפלים' נגד הסדר הרציונלי, הנקבע על ידי השכל.<sup>3</sup> עד כאן פן אחד בלבד של הבעיה.

ברם, חובה עלינו לזכור שאכן יש לאמנות פן אחר בהגותו של הרמב"ם, שיסודו בהשפעתה על האדם ובייחוד על ההמון. בפן זה טמונה השפעתה החיובית האפשרית של האמנות. מכאן שהבחון האמתי לשפוט יצירות אלה הוא פרגמטי: "ודע כי השירים המחוברים באיזו שפה שתהיה אינם נבחנים אלא לפי ענייניהם, ויש לנהוג בהם בדרך הדיבור שכבר חילקנוהו".<sup>4</sup> הרמב"ם מדבר על חלוקת הדיבור לקטגוריות שונות:<sup>5</sup> דיבור

1. מורה נבוכים, חלק ב, פרק יב.

2. שם.

3. במסתו 'איש האמונה הבודד', רואה הרי"ד סולוביצ'יק את האסתטיקה כאידאל של 'האדם הראשון' הטכנולוגי, ולא של 'האדם השני' הדתי. בהערה הוא משווה עמדה זו לגישתו של הרמב"ם: "ראוי להעיר שהרמב"ם פירש את סיפור 'נפילת האדם' במשמע של בגידת האינטלקטואלי והמוסרי לשם קידום האסתטי. 'ועץ הדעת טוב ורע' (בראשית ב', ט), מתפרש על ידי הרמב"ם 'והעץ שיש בו הנאה והמכוער' " (איש האמונה, ירושלים תשל"א, עמ' 17, הערה 8). אולם מן הדין לקבוע שללא ספק חושב הרמב"ם שהמוסרי והאסתטי שייכים לקטגוריה אחת. פירוט זה מלמד, לדעתי, שלא ניתן ליישם בזהירות את האנתרופולוגיה הרמב"מית במערכת הגותית רלוונטית.

4. פירוש המשנה לרמב"ם, מהד' קאפח, אבות פ"א מט"ז.

שהוא כולו נזק, דיבור שיש בו נזק מצד אחד ותועלת מצד אחר, דיבור שאין בו תועלת ואף לא נזק ודיבור שכולו תועלת. אמנם, אין ספק שלפי חלוקה זו, יצירות אמנותיות רבות תיכנסנה, אם לא לקטגוריה הראשונה, לפחות לשלישית, שאותה הגדירו חכמים כשיחה בטלה, "והחסידיים משתדלים מאד להתרחק מדברים אלה". אך האם כל יצירות האמנות יכללו בקטגוריות השליליות הללו?

## ג

זוהי אחת הגישות האפשריות והמתחייבות מעקרונותיו האנתרופולוגיים של הרמב"ם. אולם אפשר לגזור משיטתו גישה אחרת. הדמיון יכול להפוך לכלי המקבל את שפע השכל, והמסוגל אף לעבד אותו. אפשרות זו מביאה אותנו לצורך להבחין בין שלוש דמויות אדם המיוצגות ב'כיתות' שונות.<sup>6</sup> הכת הראשונה היא כת החכמים, שאצלם השפע שופע על הכוח הדברי (=השכלי) בלבד. הכת השלישית היא זו של "מנהיגי המדינות, מניחי הנימוסים (כלומר סדרי המדינה), והקוסמים, והמנחשים, ובעלי החלומות הצודקות, וכן העושים הפליאות בתחבולות הזרות והמלאכות הנעלמות". אלו מקבלים שפע על הדמיון בלבד. בין שתי הכתות הללו נמצאת הכת השנייה, כת הנביאים, המקבלים את "השפע שהוא על ב' הכוחות יחד, רצוני לומר הדברי והמדמה על תכלית שלמותם ביצירה". אם כי הרמב"ם מתעכב כאן בתחום אחר של פעולות שהוא מייחסן לדמיון, תחום הקשור ב"שכל המעשי" ובפעולתו בעולם, אין ספק שדבר זה נכון גם לגבי פעולות הדמיון ממש.

גישה זו מאפשרת הערכה חדשה של פעולת הדמיון ויצירותיו. דוגמה לגישה זו מצויה בכתביו של ר' צדוק הכהן מלובלין: "הדמיונות והרהורים של בטלה ושל מה בכך שבמוח ולב כל אחד, הוא ממש כחולם חלום שאינו אלא בכוח המדמה".<sup>7</sup> לכאורה, דמיונות והרהורים אלה שליליים הם, ובהיותם תולדת הדמיון, הם נמצאים למטה מתולדותיו של כוח השכל. אלא שדבר זה איננו נכון. כוח הדמיון בישראל עבר תיקון:<sup>8</sup>

ולכך הדמיונות בטלים דישראל מאחר שנובעים מחכמה בינה דעת שבו הרי יש להם פתרון ממשי ואמתי על המקום שהם נובעים אלא שנתלבשו בדברי בטלה, וזהו פרק דשטותא הנזכר בזהר (ח"ג ע"ב), שמהם יכולים לעמוד על דברי חכמה, והיינו כעניין

5. שם.

6. מורה נבוכים, חלק ב, פרק לז.

7. צדקת הצדיק, ירושלים תשכ"ח, עמ' קמא, סימן רג.

8. על מושג זה, ראה להלן בדיונונו על ר' נחמן מברסלב.

פתרון לחלום, כי גם כח המדמה הוא אחד מכוחות שיסוד הש"י במח וכל עיקרה של נבואה ממנו כמו ששמעתי.<sup>9</sup>

## ד

הערכה שונה מהותה וטיבה של האמנות, הנגזרת לדעתי מגישה חדשה למהותם של השכל והדמיון, מייצג ר' נחמן מברסלב.

לפי ר' נחמן, לא זו בלבד שהנבואה השתמשה בכוח המדמה, אלא היא תיקנה וביררה אותו:

וע"י התפשטות הנבואה, ע"ז נתברר ונתתקן בחינת כוח המדמה, בבחינת 'וביד הנביאים אֶדְמָה' (הושע י"ב, יא). כי עיקר תיקון ובירור המדמה הוא כשהוא ביד הנביאים. וכשנתתקן המדמה, ע"ז נתתקנת האמונה האמיתית דקדושה ונתבטל אמונות כוזביות, כי עיקר האמונה תלויה בכוח המדמה.<sup>10</sup>

הכוח המדמה אינו רק אמצעי שבו משתמש השכל; הוא כוח עצמאי, המגלה לנו מציאות שהיא אטומה בפני השכל. אלא שכאן אנו ניצבים בפני האלטרנטיבה הקשה. מצד אחד, ייתכן ש"המדמה מערב ומבלבל את האדם באמונות כוזביות... של שטות ושקר, שהם זוהמת הנחש".<sup>11</sup> מאידך גיסא נמצאת "האמונה שהיא תלויה בכח המדמה שהוא בחינת לילה, בחינת חלום לילה שבא ע"י המדמה".<sup>12</sup>

כאן מוצבת לפנינו האמנות במלוא כוחה, עצמתה וסכנתה. אמנם היא יכולה לתת ביטוי לזוהמתו של נחש, אולם היא יכולה לגלות לנו עולם האטום בפני השכל. תזה זו יוכיח ללא ספק ר' נחמן בסיפוריו, שניסו לתת ביטוי הולם לאמתותיה של תורת הסוד.

## ה

עמדתו של הראי"ה קוק מתקשרת אל הגישות הקודמות, עם הבדל חשוב. הוא ראה את גדולתה של ארץ ישראל, לא בכך שבה הגיעה החכמה למדרגתה העליונה, אלא דווקא בעובדה שבה הגיע הדמיון לכלל תיקון. משום כך רק ארץ ישראל מסוגלת להביא את הנבואה. בגישה זו נעוץ חזון לידתה של אמנות יהודית חדשה.

הדמיון של ארץ ישראל הוא צלול וברור, נקי וטהור ומסוגל להופעת האמת הא-להית, להלבשת החפץ המרומם והנשגב של המגמה האידיאלית אשר בעליונות הקודש, מוכן

9. שם. ר' צדוק טוען שיש זהות בין עמדתו לעמדת הרמב"ם במורה נבוכים.

10. ליקוטי מוהר"ן תניינא, ירושלים תשכ"ט, סימן ח, יז ע"א.

11. שם, יז ע"ב.

12. שם.

להסברת נבואה ואורותיה, להבהקת רוח הקודש וזהריו. והדמיון אשר בארץ העמים  
עכור הוא, מעורב במחשכים, בצללי טומאה וזיהום, לא יוכל להתנשא למרומי קודש  
ולא יוכל להיות בסיס לשפעת האורה הא-להית המתעלה מכל שפלות העולמים  
ומצריהם. מתוך שהשכל והדמיון אחוזים זה בזה ופועלים ונפעלים זה על זה וזה מזה...  
'אורא דארץ ישראל מחכים',<sup>13</sup>

הדמיון המטוהר הוא אשר ישפיע מכוחו גם על תחייתה של החכמה בארץ ישראל. עד  
כאן אלמנטים הקרובים יחסית אל הדעות הקודמות. אלא, שלכאן מצטרף מוטיב חדש.  
לפי הראייה קוק יש לאמנות תפקיד חשוב בהיסטוריה האנושית. היא צריכה "להוציא  
אל הפועל כל המושגים הרוחניים המוטבעים בעומק הנפש האנושית. וכל זמן שחסר גם  
שרטוט אחד הגנוז בעומק הנפש, שלא יצא אל הפועל, עוד יש חובה על עבודת האמנות  
להוציאו".<sup>14</sup>

ננסה לעמוד בקיצור על מהותו של מוטיב זה בקונטרסט לגישות המובאות לעיל.  
בגישות הרציונליסטיות של ימי הביניים עומדת האמנות כיצירת הדמיון בסתירה  
לשכל המביא את האדם אל מעבר לו. בגישתו של הרמב"ם מהווה הדמיון כלי, צינור,  
שדרכו מועברת התגלות זו שבאה מעבר לו, דרך השכל. בגישתו של ר' נחמן מברסלב,  
הופך הצינור למקור העיקרי להתגלות זו, ובו תופס האדם את סודות הבריאה, האטומים  
בפני האזמל הקהה של פעולתנו השכלית.

הרב קוק חוזר ומתקן את הקונצפציה הראשונית. האמנות מגלה לנו את מה שגנוז  
בעמקי הנפש. אבל גילוי זה אין לראותו כפעולתו של היצר הרע. אמנם יש דברים גנוזים  
"שקבורתם היא ביעורם, להם מתוקנת היתד שעל אזנינו לחפור ולכסות" - הצנזורה  
העצמית - "ואוי לו למי שמשתמש ביתידו לפעולה הפכית, למען הרבות באשה". אלא  
שזה אספקט חלקי של המציאות. אין לחלק את כשרי הנפש, מנגנוניה ויצירותיה,  
לטובים ורעים. ההבחנה הערכית אינה מקבילה להבחנות הפסיכולוגיות, אלא חותכת  
אותן. בכל אחד מכוחות הנפש יכולים לבוא לידי ביטוי גם הטוב וגם הרע. "זעזועי הנפש  
שמצד רגשי האהבה הטבעית, שנוטלת חלק גדול במציאות, במוסר ובחיים, הם ראויים  
להתפרש על ידי הספרות בכל הצדדים שבהם היא מוציאה אל הפועל את הגנוזות".  
אולם על יצירה זו להישמר "מנטיה לצד השיכרון שיש באלה הרגשות, שמהפך אותם  
מטהרה טבעית לטומאה מנוולת". מבחינתה של האמנות, פסולה אותה ספרות  
המתעלמת מן האהבה הטבעית, כשם שפסולה אותה ספרות שאיננה מוציאה לפועל את  
"הזעזועים הרמים והנישאים... הנובעים מאהבת אדון כל המעשים". ואכן, הפגם אינו  
טמון במשהו הקיים במהותה של היצירה, אלא דווקא במשהו שבאישיותו של היוצר,

13. אורות, ירושלים תשכ"ג, עמ' י-יא.

14. ראה מבואו לשיר השירים, עולת ראייה ב, ירושלים תש"ט, עמ' ג.

המכניס אותה ליצירתו והופך אותה לטמאה. דווקא "אנשי קודש" ראויים וחייבים  
להיות שרי קודש".<sup>15</sup>

## ספר סיפורי מעשיות - מעשה א- מעשה בבת מלך

- [1] ... מעשה במלך אחד, שהיו לו ששה בנים ובת אחת. ואותה הבת היתה חשובה בעיניו מאד, והיה מחבבה ביותר והיה משעשע עמה מאד: פעם אחת היה מתועד עמה ביחד באיזה יום ונעשה ברגז עליה, ונזרקה מפיו דבור... בלילה הלכה לחדרה, ובבקר לא ידעו היכן היא. והיה אביה מצער מאד והלך לבקשה אנה ואנה: עמד השני למלכות, מחמת שראה שהמלך מצטער מאד, ובקש, שיתנו לו משרת וסוס ומעות על הוצאות, והלך לבקשה. והיה מבקשה מאד זמן מרובה מאד עד שמצאה. והיה הולך אנה ואנה זמן רב ובמדבריות ובשדות וביערים והיה מבקשה זמן רב מאד: והיה הולך במדבר, וראה שביל אחד מן הצד, והיה מישב עצמו: באשר שאני הולך כל כך זמן רב במדבר ואיני יכול למצאה, אלך בשביל הזה, אולי אבוא למקום ישוב; והיה הולך זמן רב...
- [2] אחר כך ראה מבצר, וכמה חילות היו עומדים שם סביבו. והמבצר היה נאה ומתוקן ומסודר מאד עם החילות, והיה מתירא מפני החילות, פן לא יניחוהו לכנס. והיה מישב עצמו: אלך ואנסה. והשאר הסוס והלך להמבצר, והיו מניחים אותו, ולא עכבוהו כלל. והיה הולך מחדר לחדר בלי עכוב, ובא לפלמין אחד וראה, שישב שם המלך בעמרה, וכמה חילות שם וכמה משוררים בכלים לפניו, והיה שם נאה ויפה מאד, והמלך ושום אחד מהם לא שאלוהו כלל: וראה שם מעדנים ומאכלים טובים, ועמד ואכל והלך ושכב בזוית לראות מה נעשה שם, וראה שהמלך צוה להביא המלכה. והלכו להביא אותה, והיה שם רעש גדול ושמחה גדולה, והמשוררים היו מזמרים ומשוררים מאד, באשר שהביאו את המלכה. והעמידו לה כסא והושיבוהו אצלו, והיא היתה הבת מלך הנ"ל, והוא (היינו השני למלכות) ראה והכירה:
- [3] אחר כך הציצה המלכה וראתה אחד, שעשוכב בזוית והכירה אותו. ועמדה מכסאה והלכה לשם ונגעה בו ושאלה אותו: האתה מכיר אותי? והשיב לה: הן, אני מכיר אותך; את היא הבת מלך שנאבדה. ושאל אותה: האיך באת לכאן? והשיבה: באשר שאבי המלך נזרק מפיו דבור הנ"ל, וכאן, המקום הזה, הוא לא טוב.
- [4] וספר לה, שאביה מצטער מאד ושהוא מבקשה כמה שנים. ושאל אותה: איך אני יכול להוציא אותך? ואמרה לו: ושאל אותה כי אם כשתהיה בוחר לך מקום ותהיה יושב שם שנה אחת, וכל השנה תתגעגע אחרי להוציא אותי, ובכל זמן שיהיה לך פנאי, תהיה רק מתגעגע ומבקש ומצפה להוציא אותי ותהיה מתענה, וביום האחרון מהשנה תהיה מתענה ולא תישן כל המעת לעת. והלך ועשה כן:
- [5] ובסוף השנה ביום האחרון היה מתענה, ולא היה ישן ועמד והלך לשם. והיה רואה אילן, ועליו גרלים תפוחים נאים מאד. והיה מתאוה לעיניו מאד, ועמד ואכל משם, ותכף שאכל התפוח, נפל וחמטפ שניה, והיה ישן זמן מרובה מאד. והיה המשרת מנער אותו, ולא היה נעור כלל. אחר כך הקיץ משנתו ושאל להמשרת: היכן אני בעולם? וספר לו המעשה... שאתה ישן זמן מרובה מאד זה כמה שנים, ואני הייתי מתפרנס מהפרות. והיה מצער עצמו מאד: והלך לשם ומצא אותה. והיתה מצטערת לפניו מאד, כי אלו באת באותו היום, היית מוציא אותי מכאן, ובשביל יום אחד אבדת. אמנם שלא לאכל הוא דבר קשה מאד, בפרט ביום האחרון, אז מתגבר היצר הרע מאד. בכן תשוב לבחר לך מקום, ותשב גם כן שנה, כנ"ל, וביום האחרון תהיה רשאי לאכל, רק שלא תישן ולא תשתה יין כדי שלא תישן, כי העקר הוא השניה. והלך ועשה כן:
- [6] ביום האחרון היה הולך לשם וראה מעין הולך והמראה אדם והריח של יין. ושאל את המשרת: הראית שזה מעין, וראוי שיהיה בו מים והמראה אדמומית והריח של יין? והלך וטעם מהמעין. ונפל וישן מיד כמה שנים עד שבועים שנה. שנים עד שבועים שנה, והיו הולכין חילות רבות עם העיך להם, לו שנוסע אחריהם והמשרת הממין עצמו מחמת החילות. אחר כך

15. שם.

הלכה מרכבה ועגלות צב, ושם ישבה הבת מלך. ועמדה שם אצלו, וירדה וישבה אצלו והכירה אותו. והיתה מנערת אותו מאד, ולא ננער. והתחילה לקבל עליו אשר כמה וכמה יגיעות ומרחות גדולות מאד שהיו לו זה כמה וכמה שנים כדי להוציא אותי, ובשביל אותו היום שהיה יכול להוציאני ואבדו, ... אחר כך לקחה פאמשיילע מעל ראשה וכתבה עליו בדמעות שלה והניחה אצלו ועמדה וישבה במרכבתה, ונסעה משם.. ואיך שהוציאה לא ספר ובסוף הוציאה.